

УДК 343.9

DOI: 10.26565/2075-1834-2019-27-11

НАСИЛЬСТВО ЯК КАТЕГОРІЯ ЗАГАЛЬНОЇ ЧАСТИНИ ВЧЕННЯ ПРО ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ ЗЛОЧИННІСТЬ ДІЯННЯ

Храмцов О. М.,

професор кафедри кримінально-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: Khramtsovaalex@gmail.com
orcid: <http://orcid.org/0000-0003-0137-2626>

АНОТАЦІЯ: у статті дається авторське визначення поняття кримінального насильства та аналізуються основні його види: фізичне та психічне. Розглядаються проблеми кримінально-правової оцінки насильства як ознаки окремих обставин, що виключають злочинність діяння. Наголошується на тому, що насильство є важливою категорією вчення про обставини, що виключають злочинність діяння. Робиться акцент на тому, що: насильство виступає в якості правової підстави існування таких обставин; його існування дає право на «безмежну» оборону; воно виступає підставою для притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які перевищили межі спричинення необхідної і достатньої шкоди. Автором наголошується на важливості кримінально-правової оцінки суб'єктивних ознак насильства. Зазначається, що ними виступають: умисел, мета та мотивація (мотиви) вчинення дій. Єдиною метою таких дій повинна виступати мета припинення протиправних дій або усунення небезпеки. В статті мотивація розглядається як сукупність східних за природою та змістом мотивів вчинення дій. Вона може бути ворожою, інструментальною, негативистською та змішаною. Встановлення виду мотивації істотно впливає на кваліфікацію дій і відповідальність винних осіб. Наголошується на тому, що злочини, які вчиняються при перевищенні меж, які визначаються нормами про обставини, що виключають злочинність діяння відносяться до так званих «імпульсивних» злочинів, які часто вчиняються в стані душевного хвилювання (афекту). Це істотно впливає на кваліфікацію дій винних осіб, а в окремих випадках призводить до звільнення останніх від кримінальної відповідальності.

Методи. При написанні статті використовувалися діалектичний метод, метод логічного та історичного аналізу. Вони дозволили проаналізувати діюче кримінальне законодавство та його історичний розвиток у відповідній сфері. Такий соціологічний метод, як вивчення документів дозволив підкріпити висновки результатами вивчення матеріалів судової практики з досліджуваної проблематики.

Результати та висновки. Кримінальне насильство у Загальній частині вчення про обставини, що виключають злочинність діяння має наступне значення: є важливою категорією не тільки Особливої, а і Загальної частини законодавства про кримінальну відповідальність; є категорією вчення про обставини, що виключають злочинність діяння; істотно впливає на кваліфікацію дій винних осіб у випадках, які визначаються нормами про обставини, що виключають злочинність діяння; при аналізі видів насильства важливе значення мають як об'єктивні, так і його суб'єктивні ознаки; разом з умисністю насильницьких дій мають значення мета та мотивація (мотиви) таких дій; мотивація насильницьких дій може бути ворожою, інструментальною, негативистською та змішаною; воно характеризує правову підставу окремих обставин, що виключають злочинність діяння; його застосування є підставою для суб'єкта «безмежно» використовувати силу для захисту; воно виступає підставою для притягнення до кримінальної відповідальності у разі перевищення меж в окремих обставинах, що виключають злочинність діяння.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: кримінальне насильство; обставини, що виключають злочинність діяння; мета злочину; мотивація злочину; перевищення меж нанесення шкоди; душевне хвилювання; кримінальна відповідальність; звільнення від кримінальної відповідальності.

НАСИЛИЕ КАК КАТЕГОРИЯ ОБЩЕЙ ЧАСТИ УЧЕНИЯ ОБ ОБСТОЯТЕЛЬСТВАХ, ИСКЛЮЧАЮЩИХ ПРЕСТУПНОСТЬ ДЕЯНИЯ

Храмцов А. Н.,

професор кафедри уголовно-правовых дисциплин
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В.Н. Каразина,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы, 4,
e-mail: Khramtsovaalex@gmail.com
orcid: <http://orcid.org/0000-0003-0137-2626>

АННОТАЦИЯ: в статье дается авторское определение понятия криминального насилия и анализируются основные его виды: физическое и психическое. Рассматриваются проблемы уголовно-правовой оценки насилия как признака отдельных обстоятельств, исключающих преступность деяния. Акцентируется внимание на том, что насилие есть важной категорией учения об обстоятельствах, исключающих преступность деяния. Указывается на то,

что: насилие выступает в качестве правового основания существования таких обстоятельств; его существование даёт право на «безграничную» оборону; она выступает основанием для привлечения к уголовной ответственности лиц, которые превысили пределы нанесения необходимого и достаточного вреда. Автором обращается внимание на важность уголовно-правовой оценки субъективных признаков насилия. Указывается, что ими выступают: умысел, цель и мотивация (мотивы) совершения действий. Единственной целью таких действий должна выступать цель прекращения противоправных действий и устранение опасности. В статье мотивация рассматривается как совокупность схожих по природе и содержанию мотивов совершения действий. Она может быть враждебной, инструментальной, негативистской и смешанной. Установление вида мотивации существенно влияет на квалификацию действий и ответственность виновных лиц. Указывается на то, что преступления, которые совершаются при превышении пределов, которые определяются нормами об обстоятельствах, исключающих преступность деяния относятся до так называемых «импульсивных» преступлений, которые совершаются часто в состоянии душевного волнения (аффекта). Это существенно влияет на квалификацию действий виновных лиц, а в отдельных случаях приводит к освобождению последних от уголовной ответственности.

Методы. При написании статьи использовались диалектический метод, метод логического и исторического анализа. Они позволили проанализировать действующее уголовное законодательство и его историческое развитие в соответствующей сфере. Такой социологический метод, как изучение документов позволив подкрепить выводы результатами изучения материалов судебной практики по исследуемой проблематике.

Результаты и выводы. Криминальное насилие в Общей части учения об обстоятельствах, исключающих преступность деяния имеет следующее значение: является важной категорией не только Особенной, но и Общей части законодательства об уголовной ответственности; является категорией учения обстоятельствах, исключающих преступность деяния; существенно влияет на квалификацию действий виновных лиц в случаях, которые определяются нормами об обстоятельствах, исключающих преступность деяния; при анализе видов насилия важное значение имеют как объективные, так и его субъективные признаки; вместе с умышленностью насильственных действий имеют значение цель и мотивация (мотивы) таких действий; мотивация насильственных действий может быть враждебная, инструментальная, негативистская и смешанная; оно характеризует правовое основание отдельных обстоятельств, исключающих преступность деяния; его применение выступает основанием для субъекта «безгранично» использовать силу для защиты; оно выступает основанием для привлечения к уголовной ответственности в случае превышения пределов в отдельных обстоятельствах, исключающих преступность деяния.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: криминальное насилие; обстоятельства, исключающие преступность деяния; цель преступления; мотивация преступления; превышения пределов нанесения вреда; душевное волнение; уголовная ответственность; освобождение от уголовной ответственности.

VIOLENCE AS A GENERAL CATEGORY OF PART OF TEACHING ABOUT CIRCUMSTANCES EXCLUDING THE CRIME ACTS

Khramtsov Oleksandr,

V.N. Karazin Kharkiv National University
Professor of the Department of Criminal Law,
Kharkiv, 61022, 4 Svoboda Square,
e-mail: Khramtsovalex@gmail.com
orcid: <http://orcid.org/0000-0003-0137-2626>

ANNOTATION: the article gives the author's definition of the concept of criminal violence and analyses its main types: physical and mental. The problems of the criminal law assessment of violence are considered as a sign of certain circumstances precluding the criminality of the act. The attention is focused on the fact that violence is an important category of teaching about the circumstances precluding the criminality of an act. It emphasizes that: violence acts as a legal basis for the existence of such circumstances; its existence gives the right to "unlimited" defence; it serves as the basis for bringing to criminal responsibility persons who have exceeded the limits of causing necessary and sufficient harm. The author draws attention to the importance of the criminal law assessment of subjective signs of violence. It is indicated that they are: the intent, purpose and motivation (motives) of committing actions. The sole purpose of such actions should be the goal of stopping unlawful acts and eliminating the danger. In the article, motivation is considered as a set of motives of actions similar in nature and content. It can be hostile, instrumental, negativistic and mixed. Establishing the type of motivation significantly affects the qualification of actions and the responsibility of the perpetrators. It is pointed out that crimes that are committed when the limits are exceeded, which are determined by the rules on circumstances precluding criminality, are related to the so-called "impulsive" crimes that are often committed in a state of emotional agitation (affect). This significantly affects the qualification of actions of the perpetrators, and in some cases leads to the release of the latter from criminal responsibility.

Methods. When writing the article, the dialectical method, the methods of logical and historical analysis were used. They allowed analysing the existing criminal legislation and its historical development in the relevant field. Such a sociological method, such as the study of documents, makes it possible to back up the findings with the results of a study of judicial practice materials on the subject matter under investigation.

Results and conclusions. Criminal violence in the General part of the doctrine of circumstances precluding the criminality of an act has the following meaning: it is an important category not only of the Special, but also of the General part of the legislation on criminal liability; is a category of teaching circumstances that exclude the criminality of the act; significantly affects the qualification of actions of the perpetrators in cases that are determined by the rules on the circumstances precluding the criminality of the act; in analysing the types of violence, both objective and subjective signs are important; together with the wilfulness of violent actions, the purpose and motivation (motives) of such actions matter; motivation of

violent actions can be hostile, instrumental, negativistic and mixed; it characterizes the legal basis of certain circumstances precluding the criminality of the act; its use is the basis for the subject to "unlimitedly" use force for protection; it serves as the basis for bringing to criminal responsibility in case of exceeding the limits in certain circumstances, precluding the criminality of the act.

KEY WORDS: criminal violence; circumstances precluding the crime of the act; the purpose of the crime; crime motivation; exceeding the limits of harm; emotion; criminal liability; exemption from criminal liability.

Насильство притаманне будь-якому суспільству, хоча його форми, рівень «насиченості суспільства насильством» у різних країнах не однакові. Це залежить від цілої низки факторів і соціальних протиріч. Можемо констатувати той факт, що сучасне українське суспільство перенасичене різноманітними проявами фізичного та психічного насильства. Воно проникає у всі сфери існування людини. Слід зазначити, що насильство є тим соціальним фактором існування суспільства, який не можна викоринити. Змінюються лише його форми та прояви. Ефективна реакція держави та суспільства на прояви насильства може лише знизити його рівень. У цій діяльності значне місце посідають заходи кримінально-правової протидії.

Практично третина всіх суспільно небезпечних діянь, які передбачені законодавством про кримінальну відповідальність, характеризуються певними проявами насильства. Але ця категорія науки кримінального права та відповідного законодавства є недостатньо розробленою. Слід констатувати, що проблема насильства в кримінальному праві розроблялася переважно у вигляді аналізу конкретних складів злочинів проти життя та здоров'я, власності, статевої свободи та статевої недоторканості, громадського порядку та громадської безпеки тощо. Комплексні дослідження кримінального насильства є поодинокими. Автор цієї роботи сам протягом понад десяти років вивчав цю складну для науки та практики проблему. Ми впевнені, що дослідження насильства лише в межах кримінального права є безперспективним. Слід досліджувати насильство з урахуванням його філософського, соціологічного, психологічного змісту. Саме такий комплексний підхід є найбільш продуктивним для теорії та практики протидії злочинності, яка пов'язана з насильством кримінально-правовими, кримінологічними та іншими засобами.

Аналізуючи термін «насильство», слід зазначити, що воно є предметом дослідження представників багатьох наук: філософії, соціології, психології, медицини, політології, кримінології та інших. У дослідженнях проблеми насильства виокремлюються різноманітні його види: політичне, економічне, сімейне тощо. Але всі ці види насильства здійснюються у двох формах: фізичне та психічне. Дослідники в галузі кримінального права неодноразово досліджували і досліджують проблему визначення терміна «насильство». Це призвело до великої кількості таких визначень. На нашу думку, кримінально-правовий термін «насильство» слід надавати з урахуванням загальноновизнаного та філософського значення цього терміну.

Під «насильством» як кримінально-правовою категорією слід розуміти умисний, суспільно небезпечний, протиправний вплив на іншу особу, який зумовлюється ворожою, інструментальною або негативістською мотивацією та виявляється у фізичному та (або) інформаційному діянні (дії чи бездіяльності) всупереч чи поза волею людини, таким чином впливаючи на свободу її волевиявлення або завдаючи їй фізичної та (або) психічної шкоди або створюючи реальну загрозу їх заподіяння.

Насильство в кримінальному праві поділяється на два основних види: фізичне насильство та психічне насильство. Вони є двома різними способами вчинення злочинів.

Під «фізичним насильством» як кримінально-правовою категорією розуміють умисний, суспільно небезпечний, протиправний вплив на іншу особу, що зумовлюється ворожою, інструментальною або негативістською мотивацією та здійснюється фізичними діями чи бездіяльністю всупереч чи поза волею людини, таким чином впливаючи на свободу її волевиявлення та завдаючи їй фізіологічної та (або) психічної шкоди чи створюючи реальну загрозу їхнього заподіяння.

Психічне насильство як кримінально-правова категорія є умисним, суспільно небезпечним, протиправним впливом на психіку іншої особи або групи осіб, що зумовлюється ворожою, інструментальною або негативістською мотивацією та здійснюється інформаційним (діями або бездіяльністю) чи позайнформаційним шляхом всупереч або поза волею людини, таким чином впливаючи на свободу її волевиявлення та завдаючи їй психічної та (або) фізіологічної шкоди.

Ці визначення на відміну від інших характеризуються не тільки об'єктивними ознаками (характером дій винної особи), а і суб'єктивними (особливостями мотивації цих дій). Останні є важливими характеристиками кримінального насильства і мають кримінально-правове значення.

Слід констатувати, що проблема насильства в кримінальному праві розроблялася переважно у вигляді аналізу конкретних складів злочинів проти життя та здоров'я, власності, статевої свободи та статевої недоторканості, громадського порядку та громадської безпеки тощо. В цих злочинах кримінальне насильство або безпосередньо вказується як ознака об'єктивної сторони, або визначається як складова більш складних суспільно небезпечних дій. Так ст. 115 КК України визначає, що вбивством є умисне

протиправне заподіяння смерті іншій людині. Ст. ст. 121, 122, 125 КК України встановлюють відповідальність за тяжке, середньої тяжкості і легке тілесне ушкодження. Ст. 126 КК України визначає кримінальну відповідальність за побої і мордування, ст. 126 КК України – за домашнє насильство. Ціла низка норм передбачає відповідальність за різноманітні погрози, як прояви психічного кримінального насильства (погроза вбивством, погроза знищення або пошкодження майна, погроза викрасти радіоактивні матеріали, тощо).

Характеристика насильства в обставинах, що виключають злочинність діяння була предметом дослідження в роботах Абакумової Ю.В., Антипова В.І., Антипова В.В., Бауліна Ю.В., Бурдіна В.М., Мантуляка Ю.В., Малініна А.Ю., Навроцького В.О., Наконечної Л.А., Огаренка Ю.В., Таганцева С.М., Харитонов С.О., Ярмиш Н.М. та інших. Але вона розглядалася переважно щодо конкретних обставин, що виключають злочинність діяння. Ця робота присвячена насильству як загальній ознаці більшості обставин, які виключають злочинність діяння, що обумовлює її актуальність та новизну.

Слід зазначити, що кримінальне насильство в обставинах, що виключають злочинність діяння визначається по-різному. Так в необхідній обороні воно визначається через заподіяння шкоди особі, що здійснює посягання та через ознаки самого суспільно небезпечного посягання. В затриманні особи, що вчинила злочин воно визначається через дії, які спрямовані на затримання особи. В крайній необхідності воно відноситься до безпеки, яка безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб. В ст. 40 КК України фізичне або психічне насильство виступає ознаками фізичного чи психічного примусу. В ст. 43 КК України насильницькі дії характеризують вимушене заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам особою, яка виконувала спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації з метою попередження чи розкриття їх злочинної діяльності.

Аналіз відповідних кримінально-правових норм дозволяє зробити висновок про те, що насильство має істотне значення в нормах про обставини, що виключають злочинність діяння. Це значення полягає в наступному:

1) Воно характеризує правову підставу окремих обставин, що виключають злочинність діяння (необхідна оборона, затримання особи, яка вчинила злочин, крайня необхідність, фізичний або психічний примус). Це може бути суспільно небезпечне посягання, яке потребує негайного відвернення, вчинення іншою особою злочину, примус особи до певних кримінально-протиправних дій тощо.

2) Його застосування є підставою для «безмежного» використання сили для захисту (озброєний напад, напад групи осіб, протиправне насильницьке вторгнення в житло чи інше приміщення). В цих випадках особи не підлягають кримінальній відповідальності навіть у випадках спричинення смерті особі, яка здійснила напад.

3) Воно виступає підставою для притягнення до кримінальної відповідальності у разі перевищення меж в окремих обставинах, що виключають злочинність діяння (необхідна оборона, крайня необхідність, затримання злочинця, фізичний або психічний примус, виконання наказу чи розпорядження, діяння, пов'язане з ризиком, виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації). В цих випадках насильство з захисту перетворюється в насильницькі дії, які кваліфікуються як конкретний злочин проти життя і здоров'я особи, хоча і вчинений при пом'якшуючих обставинах.

Як справедливо зауважує В.О. Навроцький, відповідні дії можна оцінювати як насильницькі лише тоді, коли порушено умови правомірності необхідної оборони, затримання особи, яка вчинила злочин або крайньої необхідності. Дії, які полягають у заподіянні шкоди нападнику, посягання якого відбивається, чи злочинцю, якого затримують, особі, якій протидіють у зв'язку з крайньою необхідністю, розцінюються як правомірні, якщо, до того ж, були дотримані умови та межі, встановлені Кримінальним кодексом [1, с. 332]. Тому не слід відносити до насильницьких в кримінально-правовому сенсі випадки, коли особа не перевищує межі тієї чи іншої обставини, яка виключає злочинність діяння.

Аналіз відповідних кримінально-правових норм дозволяє зробити висновок про те, що насильство як ознака, що передбачена в нормах про обставини, що виключають злочинність діяння, підлягає кримінально-правовій оцінці у випадках, коли:

1) Насильство (фізичне та (або) психічне) характеризує правову підставу тієї чи іншої обставини. Так законом визначається, що такою підставою може бути: суспільно небезпечне посягання, яке потребує негайного відвернення; безпека, яка загрожує правоохоронюваним інтересам особи, яка усуває її або іншим особам; примус до кримінально-протиправних дій тощо.

2) Насильство (фізичне та (або) психічне) характеризує перевищення меж дій осіб в тих чи інших обставинах. Воно в законі про кримінальну відповідальність визначається як: умисне заподіяння тому, хто посягає тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту; умисне заподіяння особі, що вчинила злочин, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці затримання злочинця; умисне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена шкода; вчинення злочину під безпосереднім

впливом фізичного примусу, внаслідок якого особа могла керувати своїми вчинками; нанесення фізичної шкоди у випадках виконання явно незаконного наказу або розпорядження; нанесення фізичної шкоди у випадках не виправданого ризику; вчинення особливо тяжкого злочину умисно і поєднаного з насильством над потерпілим, або тяжкого злочину, вчиненого умисно і пов'язаного з спричиненням тяжкого тілесного ушкодження потерпілому або настанням тяжких або особливо тяжких наслідків.

Ю.В. Баулін наголошує, що в межах вчення про обставини, що виключають злочинність діяння, слід виділяти Загальну та Особливу частину. Загальна частина цього вчення вивчає поняття, систему, питання правового регулювання, ефективність обставин, що виключають злочинність діяння і їх співвідношення з окремими злочинами. В Особливій частині слід розглядати питання, які відображають специфіку кожного виду таких обставин [2, с.328]. Ураховуючи це, насильство можна розглядати як категорію умовних Загальної та Особливої частини вчення про обставини, що виключають злочинність діяння.

Насильство виступає разом з іншими правовою підставою для обставин, що виключають злочинність діяння. Такими підставами є фактори об'єктивної дійсності, які призводять до необхідності вчиняти певні дії чи бездіяльність, які зовнішньо схожі на діяння, за які законом про кримінальну відповідальність передбачається покарання. Традиційно виділяють правову та фактичну підставу обставин, що виключають злочинність діяння. У свою чергу, фактичну підставу характеризують різноманітні фактори об'єктивної дійсності, які загрожують заподіянням шкоди або створюють реальну загрозу її заподіяння. Ці фактори можуть створити як велику небезпеку, так і незначну. Їх небезпечність зумовлюється цінністю благ та інтересів, загрозу яким вони створюють.

Ю.А. Демидов поділяв цінності на абсолютні та відносні. До абсолютних він відносив: державний та суспільний устрій, державну безпеку, громадський порядок та військову дисципліну, а також честь і гідність людини, статеvu свободу жінки. Всі інші цінності, в тому числі життя, здоров'я та майно, – об'єкти відносні, тому що кримінальне право припускає заподіяння їм шкоди у разі захисту об'єктів абсолютної та відносної цінності [3, с. 57-58]. П.С. Тоболкін, навпаки, відносив життя до об'єктів абсолютної цінності, а громадський порядок, честь та гідність особи, її здоров'я – до об'єктів відносної цінності [4, с. 112-113]. В свою чергу, Ю.В. Баулін зазначає, що поділ небезпек, які виступають правовою підставою обставин, що виключають злочинність діяння на великі і невеликі має важливе значення для визначення меж заподіяння шкоди з метою усунення великої небезпеки, за загальним правилом, у цьому випадку можна завдати і більшої шкоди і, навпаки, усунення невеликої небезпеки виправдовується заподіянням меншої шкоди. Тобто між межами заподіяння шкоди і правовою підставою існує пряма залежність [2, с. 159].

На наш погляд, на сьогодні така суперечка відсутня. Стаття 3 Конституції України визначає, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнані в Україні найвищою соціальною цінністю. Тому вони мають абсолютну цінність у нашій державі. Насильство є найбільш небезпечним фактором, який створює правову підставу для обставин, що виключають злочинність діяння і, як наслідок, – особам, які вчиняють подібні дії, може бути завдано найбільшої шкоди. В окремих випадках ця шкода є більшою, ніж та, яка загрожує особі.

Насильство характеризує і фактичну підставу обставин, що виключають злочинність діяння. Фактична підстава визначається тією обстановкою, яка складається у разі виникнення небезпеки і викликає необхідність її усунення (припинення, попередження) тощо. Ця обстановка може бути відносно сприятливою або несприятливою. Для обставин, що виключають злочинність діяння, визначаються межі припустимої та достатньої шкоди. Припустимість визначається безпосередньо самою небезпечкою, яка загрожує особі (фактичною підставою). Достатність шкоди визначається обстановкою, в якій діє особа, яка захищається (правова підстава). Перевищення меж достатньої шкоди характеризується завідомим завданням шкоди, яка не відповідає або характеру та ступеню суспільної небезпеки, що загрожує (правова підстава), або обстановці, в якій здійснювалося припинення чи запобігання їй (фактична підстава). Перевищення меж припустимої шкоди характеризується завідомим заподіянням у несприятливій обстановці шкоди, яка не відповідає характеру небезпеки, що загрожує. Перевищення меж достатньої шкоди характеризується спричиненням більш ніж достатньої шкоди у відносно сприятливій обстановці.

Таким чином, особа підлягає кримінальній відповідальності за насильницькі діяння, вчинені у разі перевищення меж завдання шкоди, якщо вони не відповідають небезпечності самого посягання або обстановці захисту. Злочини, для яких є характерним застосуванням насильства у випадку перевищення необхідних меж, вчиняються лише умисно. У цих випадках наявний як прямиий, так і непрямиий умисел.

Більш детально слід зупинитися на меті та мотиві таких суспільно небезпечних дій. Вони є самостійними ознаками суб'єктивної сторони злочину, які є взаємопов'язаними і взаємозалежними.

Мета злочину – це уявлення про бажаний результат, якого прагне особа, вчиняючи злочин. У науці виділяють проміжну та кінцеву мету суспільно небезпечних дій. Слід зазначити, що шкода, яка заподіюється не повинна бути самоціллю. Вона повинна виступати засобом досягнення саме суспільно корисної мети - припинити посягання або запобігти йому. Для всіх обставин, що виключають

злочинність діяння, метою вчинення діянь є усунення (запобігання, протидія) певної небезпеки, що загрожує особі, яка захищається, іншим особам, суспільству або державі. Якщо наявна інша мета, то в діях особи відсутня та чи інша обставина, що виключає злочинність діяння.

Зупинимося на такому явищі як мотивація злочинів. Традиційно в кримінальному праві мова йде про мотиви злочинів. Мотивація розглядається більш детально в кримінології. Під нею розуміється два явища. Перше – це процес виникнення, флотування і реалізації мотиву злочину. Друге – це сукупність східних за природою та змістом мотивів людської (в тому числі, і злочинної поведінки). Саме друге значення мотивації і буде досліджуватися в даній роботі. Мотивація людської поведінки, в тому числі й злочинної, - складний та суперечливий процес. Злочин є окремим видом соціальної активності людини, яка відрізняється від її інших форм поведінки лише соціальною спрямованістю та правовою оцінкою. Але загальні соціальні та психологічні закономірності людської поведінки є притаманними і злочину з урахуванням його протиправного і ненормативного характеру. Тому кримінально-правове та кримінологічне визначення мотиву злочину може будуватися лише на психологічній основі.

Злочини, які вчиняються при перевищенні меж, які визначені нормами про обставини, що виключають злочинність діяння відносяться до імпульсивних злочинів. Які вчиняються без тривалих роздумів про їх соціальне значення та наслідки. В більшості випадків сам емоційна складова поведінки є головною у випадках перевищенні необхідних меж. Саме імпульсивна реакції на поведінку інших осіб часто призводить до нанесення шкоди. Окремі норми про обставини, що виключають злочинність діяння визначають ознаки сильного душевного хвилювання (афекту), яке або виключає кримінальну відповідальність, або істотно її пом'якшує. Так ч. 4 ст. 36 КК України визначає, що не підлягає кримінальній відповідальності особа, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обставинці захисту. В свою чергу, ч. 3 ст. 39 КК України вказує, що особа не підлягає кримінальній відповідальності за перевищення меж крайньої необхідності, якщо внаслідок сильного душевного хвилювання, викликаного небезпекою, що загрозувала, вона не могла оцінити відповідність шкоди вказаній небезпеці. Розглянемо види мотивації, які характеризують дії осіб при перевищенні меж, які визначаються нормами про обставини, що виключають злочинність діяння.

Для насильницьких злочинів у першу чергу є характерною ворожа мотивація. Ворожість є динамічною, спонукальною силою насильницької поведінки. Основою відповідних мотивів виступає будь-яка незадоволена індивідуальна, групова, корпоративна потреба. Стан ворожості та гніву виникає часто у конфліктній ситуації у відповідь на насильство з боку іншої особи або внаслідок непереборної перешкоди до досягнення мети. Ворожа мотивація характеризує злочини, які часто мають імпульсивний характер. Про це свідчать ситуативність, швидкість розвитку конфлікту, а також неадекватне реагування суб'єктів на ситуацію. Але значний вплив емоційної компоненти ворожої мотивації насильницьких дій не виключає вольової компоненти мотивації цих дій. Бажаючи помститися іншим, люди часто використовують багато вольових зусиль, щоб завдати їм шкоди. Слід зазначити, що ворожа агресія виникає не лише відносно безпосередніх джерел фрустрації, але й може розповсюджуватися на представників соціальних та етнічних груп, що викликають негативні емоції. У випадках, що досліджуються винні особи часто відчують ворожість до осіб, які здійснюють суспільно небезпечне посягання або створюють небезпеку. Це не повинно впливати на оцінку їх дій. Головним є той факт, що метою заподіяння шкоди є саме припинення суспільно небезпечного посягання чи усунення небезпеки.

Іншим видом мотивації є інструментальна мотивація. Вона виникає тоді, коли злочинці не відчують ворожих почуттів до об'єкта насильства, а прагнуть таким чином задовольнити іншу свою потребу. Інструментальна мотивація присутня в діях осіб, які скоюють злочини під впливом потреби зняти емоційну напругу. Такі дії російські кримінологи називають «замісними». Вони виділяють декілька видів такого роду агресивних дій: по-перше, ці дії можуть бути спрямовані не лише проти осіб, які є джерелом незадоволення, але й проти близько пов'язаних з ними осіб: родичів, знайомих та ін. По-друге, згадані дії скоюються з причини вираження так званих «суміжних асоціацій», коли хтось ототожнюється з кривдником і йому завдається шкоди. По-третє, такі дії можуть бути спрямовані проти особи, яка просто першою «опинилася під рукою». По-четверте, людина може переносити агресію на саму себе (аутоагресія), коли не може виконати свої агресивні наміри назовні [5, с. 154-155]. Саме інструментальна мотивації в більшості випадків і характеризує дії осіб, які припиняють суспільно небезпечне посягання або усувають небезпеку. Таким чином, вони використовують своє право на самозахист і захист суспільства та держави. Для працівників правоохоронних органів такі дії є не правом, а професійним обов'язком. Для цього вони мають вогнепальну зброю та спеціальні засоби, які передбачені діючим законодавством.

Ще одним видом мотивації насильницьких злочинів є негативістська мотивація. На відміну від ворожої мотивації, вона не зумовлена станом фрустрації. «Мотиви, які називаються «негативістськими», позбавлені усвідомленої раціональної основи, хоча впливають з індивідуальної потреби в самоактуалізації» [6, с. 143]. Прикладом такого роду мотивів є так звані «геростратівські мотиви»,

джерелом яких виступає потреба індивіда заявити про себе, залишити про себе пам'ять, виділитися з маси. Це, власне, нормальна потреба людини. Але коли для задоволення цієї потреби вибирається поведінка, заборонена кримінальним законом, то наявна негативістська мотивація злочинної поведінки. У таких мотивах головне місце посідає бажання людини самоствердитися. Часто такий вид мотивації зустрічається у випадках насильницьких дій осіб, які здійснюють передчасні або запізнілі дії (передчасна або запізніла необхідна оборона). В цих випадках, винні особи підлягають кримінальній відповідальності на загальних підставах. На них не поширюються правила, які передбачені нормами про обставини, які виключають злочинність діяння.

Але на практиці не завжди вдається встановити істинні мотиви агресивних злочинів. Практичні працівники виходять зі встановленого кримінальним законом переліку мотивів і не відходять від нього у своїй діяльності. Причиною недостатньо глибокого вивчення та встановлення мотивів є думка більшості практиків про усвідомлення мотивів насильницьких злочинів. Такого погляду дотримуються і дослідники обставин, що виключають злочинність діяння. Зокрема, Ю.В. Баулін справедливо наголошує на тому, що мотив є необхідною ознакою правомірного вчинку, який виключає злочинність діяння. Із цим ми абсолютно погоджуємося. Але потім вчений зазначає, що мотив можна характеризувати як усвідомлене спонукання, яким керується суб'єкт, котрий вчиняє суспільно корисну або соціально сприятливу дію або бездіяльність [2, с. 167]. Із цим ми не можемо погодитися. Мотиви вчинення злочину або мотиви правомірної поведінки не завжди повністю усвідомлюються відповідним суб'єктом. Психологічними та кримінологічними дослідженнями встановлено, що багато мотивів мають неусвідомлюваний характер.

Складність встановлення мотивів насильницьких злочинів зумовлюється і тим, що насильницька поведінка зумовлена не одним, а декількома мотивами. Вибір способу поведінки відбувається в боротьбі потреб. Як повідомляє А.Ф. Зелінський, полімотивність виникає не лише у випадку конфлікту потреб, але й у разі їхнього паралельного впливу на мотивовтворення [7, с. 79]. Вчинення злочину у разі перевищення меж правомірної поведінки також може характеризуватися полімотивністю.

Перевищення меж заподіяння шкоди в тій чи іншій обставині, що виключає злочинність діяння, належить до злочинів, які в кримінології називаються «реактивними». У психологічному плані такі злочини являють собою частіше за усе реакцію на зовнішні впливи в широкому їх розумінні, включаючи вплив на психіку особи наркотиків, алкоголю, отруєння, травми головного мозку, провокуючої поведінки потерпілого. Такі дії також є мотивованими, але процес мотивації проходить у скороченому варіанті і значною мірою - несвідомо. Одним із видів таких злочинів є імпульсивні злочини. Процес їхньої мотивації перебігає дуже швидко та ще й скорочено. Під впливом зовнішнього або внутрішнього впливу суб'єкт починає відчувати потребу – і цей мотив терміново реалізується без деяких етапів мотивації: цілевстановлення, свідомого вибору поведінки, планування, прийняття та коригування рішення. Невеличкий привід викликає швидку реакцію на нього. У таких злочинах також дуже складно встановити істинні мотиви. Сам злочинець може про них і не здогадуватися. Імпульсивність визначається і емоційними властивостями особистості. Вони визначаються як психічне відображення у формі безпосереднього упередженого переживання життєвого змісту явищ і ситуацій. Мета, мотиви та емоційний стан особи, яка діє в ситуаціях, які визначаються нормами про обставини, що виключають злочинність діяння істотно впливають і на кримінальну відповідальність таких осіб. Останні відповідають за вчинення злочинів при пом'якшуючих обставинах. Так ст. 118 та 124 КК України встановлюють кримінальну відповідальність за умисне вбивство та умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця. Тобто лише в спеціально передбачених законодавством про кримінальну відповідальність випадках. В нормах про інші обставини, що виключають злочинність діяння безпосередньо вказуються особливості кримінальної відповідальності таких осіб. Так ч. 3 ст. 43 КК України встановлює, що особа, яка вчинила передбачений відповідною нормою злочин при виконанні спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації не може бути засуджена до довічного позбавлення волі, а покарання у виді позбавлення волі не може бути призначене їй на строк, більший ніж половина максимального строку позбавлення волі, передбаченого законом за цей злочин. В свою чергу, ст. 66 КК України до обставин, які пом'якшують кримінальне покарання відносить: вчинення злочину під впливом примусу або погрози; вчинення злочину під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного жорстоким поведінням, або таким, що принижує честь і гідність особи, а також за наявності системного характеру такого поведіння з боку потерпілого; вчинення злочину з перевищенням меж крайньої необхідності; виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації, поєднане з вчиненням злочину. Слід зазначити, що і інші обставини, які пом'якшують покарання і відносяться до обставин, що виключають злочинність діяння можуть бути враховані судом з наведенням мотивів такого врахування.

Підводячи підсумки можна зробити наступні висновки:

- насильство є важливою категорією не тільки Особливої, а і Загальної частини законодавства про кримінальну відповідальність;
- кримінальне насильство є категорією вчення про обставини, що виключають злочинність діяння;
- воно істотно впливає на кваліфікацію дій винних осіб у випадках, які визначаються нормами про обставини, що виключають злочинність діяння;
- при аналізі видів насильства важливе значення мають як об'єктивні, так і його суб'єктивні ознаки;
- разом з умисністю насильницьких дій мають значення мета та мотивація (мотиви) таких дій;
- мотивація насильницьких дій може бути ворожа, інструментальна, негативистська та змішана.
- воно характеризує правову підставу окремих обставин, що виключають злочинність діяння; його застосування є підставою для суб'єкта «безмежно» використовувати силу для захисту;
- виступає підставою для притягнення до кримінальної відповідальності у разі перевищення меж в окремих обставинах, що виключають злочинність діяння.

ЛІТЕРАТУРА

1. Навроцький В.О. Поняття насильства та його врахування при кримінально-правовій кваліфікації. Роль органів внутрішніх справ у сфері запобігання та протидії насильству в суспільстві: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 17–18 квітня 2000 р.). Львів: Львівський інститут внутрішніх справ при НАВС України, 2000. С. 10–15.
2. Баулин Ю.В. Обстоятельства, исключающие преступность деяния: монография. Харьков: Основа, 1991. 360 с.
3. Демидов Ю.А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве: монография. Москва: Юридическая литература, 1975. 182 с.
4. Тоболкин П.С. Социальная обусловленность уголовно-правовых норм: монография. Свердловск: Средне-Уральское книжное издательство, 1976. 176 с. 186 с.
5. Антонян Ю.М., Еникеев М.И. Эминов В.Е. Психология преступника и расследования преступлений: монография. Москва: Юрист, 1996. 336 с.
6. Бандурка А.М., Зелинский А.Ф. Вандализм: монография. Харьков: Университет внутренних дел, 1996. 199 с.
7. Зелинский А.Ф. Криминальная психология: монография. Київ: Юринком Интер, 1999. 237 с.

REFERENCES

1. Navrockij-V.O.-Ponjattja-nasilstva-ta-jogo-vrahuvannja-pri-kriminalno-pravovij-kvalifikacii.-Rol-organiv-vnutrishnih-sprav-u-sferi-zapobigannja-ta-protidii-nasilstvu-v-suspilstvi:-materiali-mizhnar.-nauk.-prakt.-konf.-(m.-Lviv,-17-18-kvitnja-2000-r.).-Lviv:-Lvivskij-institut-vnutrishnih-sprav-pri-NAVS-Ukraini,-2000.-S.-10-15.
2. Baulin-Ju.V.-Obstojatelstva,-iskljuchajushhie-prestupnost-dejanija:-monografija.-Harkov:-Osnova,-1991.-360-s.-
3. Demidov-Ju.A.-Socialnaja-cennost-i-ocenka-v-ugolovnom-prave:-monografija.-Moskva:-Juridicheskaja-literatura,-1975.-182-s.
4. Tobolkin-P.S.-Socialnaja-obuslovlennost-ugolovno-pravovyh-norm:-monografija.-Sverdlovsk:-Sredne-Uralskoe-knizhnoe-izdatelstvo,-1976.-176-s.-186-s.
5. Antonjan-Ju.M.,-Enikeev-M.I.-Jeminov-V.E.-Psihologija-prestupnika-i-rassledovaniya-prestuplenij:-monografija.-Moskva:-Jurist,-1996.-336-s.
6. Bandurka-A.M.,-Zelinskij-A.F.-Vandalizm:-monografija.-Harkov:-Universitet-vnutrennih-del,-1996.-199-s.
7. Zelinskij-A.F.-Kriminalnaja-psihologija:-monografija.-Kiiv:-Jurinkom-Inter,-1999.-237-s.